

VIII

Через кілька день Мурашкова запросила Саню до свого номера. Вона дістала з Одеса лист на свій адрес, але для передання Сані. Саня розгорнула лист. Лист був од Комашка.

«Олександро Харитонівно! — писав до неї Комашко. — Пишу до Вас лист, бо не маю надії стрінути вас насамоті й поговорить з вами. Я вам щиро одкрив своє серце, свою душу... Без вас я не можу жити. Я тільки живу й животію вами. Ви признались мені, що маєте до мене симпатію. Ваша ласкавість до мене в останній час дає мені надію, що я не втратив вашого приятельства, вашої симпатії. Скажіть мені останнє слово! Коли я не маю місця в вашому серці, то нехай я лучче ніколи не бачитиму вас... щоб загоїти моє серце».

Саня прочитала лист і задумалась.

— Що він пише до тебе? — спитала Мурашкова.

— На, читай! — сказала Саня. — Питання стає дуже ясно й категорично.

— Правда, що категорично, — сказала Надя. — Що ж ти думаєш тепер вчинити?

— Писала б до його, та багато доведеться писати: це він становить для мене питання мого живоття й моєї духовної смерті... — сказала Саня й трохи не заплакала, схиливши голову. — Треба б мені докладніше поговорити з ним. Але де його поговорить? Мачуха йде проти його. Дома мені ніяк не можна поговорити з ним.

— То виклич його сюди листом та й поговори з ним отут в моєму номері або в парку, — сказала Мурашкова.

— Одже ж ти добре радиш мені, — сказала Саня і, взявши лист паперу, зараз написала до Комашка.

«Спасибі вам, Вікторе Титовичу, за вашу щирість. Довелось би мені багато писати до вас, якби я думала списать усі мої бідні думки. Прибувайте до мене сьогодні надвечір. До нас не заходьте; йдіть в номер до Мурашкової. Там я вас ждатиму. І ваші принципи, і ваші пересвідчення мені до мислі, до серця. Я вже покинула космополітичну плутанину і симпатизую вашим поглядам. Мені, як і всім чесним і щирим людям, треба присвятити свою діяльність на користь рідному краю, Україні. Я щиро прихильна до вас; серце моє за вами, але... є притичина, яка стає нам на дорозі. Я сама гаразд не знаю, що мені почати, що мені діяти. І поради нема в кого питать».

Саня одіслала лист на пошту, сіла на канапку, згорнула руки на грудях і потонула в важких-важких думках. Мурашкова сиділа коло вікна й читала. В номері було тихо; тільки дві мухи бились об шибки, дзижчали й ворушили однотонним дзижчанням мертву тишу. Саня передумувала, що мала казати Комашкові.

День був трохи хмарний. Сонце сховалось за білі хмарки й не веселило кімнатки. Густа акація та абрикоси закривали небо проти вікна. Тінь в кімнаті стала ще гущіша, аж сумна; і та тінь хмарного дня не ворушила фантазії, не будила мрій; ясний розум, холодна розсудливість та поміркованість брали перевагу над ними.

Думи в Саниній голові спочатку плили логічно, виразно, але не доходили ні до якого ясно обмеженого кінця, почали плутатись, перемішуватись.

Прибігла дівчина й поклікала Саню обідать. Саня неначе прокинулася і тихою ходою вийшла, її звичайна жвавість вже неначе притихла.

«Прощай, мій спокою! Час турбот вже настає, йде й мене не мине», — думала Саня, сідаючи обідать. Вона обідала, як не обідала. Смак пропав. По обіді вона пішла до Мурашкової.

Мурашкова вийшла в парк гуляти. Саня сіла коло вікна, розгорнула книжку, почала читати, її очі бігали по листках і не могли впіймати ні одного слова. Мислі не йшли в голову. Вона згорнула книжку, згорнула, руки й ждала, схиливши голову.

Через одчинене вікно було видно небо й море, але і вона не дивилась ні на небо, ні на далеке синє море, і нічого не примічала.

Рипнули двері. В номер увійшов Комашко. Рівна його постать ще неначе стала рівніша. Очі були веселі: в їх виявлялась надія, сміливість, неначе він виграв перший якийсь позов в своєму житті. Весело привітавшись до Сані, він сів проти неї. Йому здавалось, ніби він до того часу плив довго-довго по великому морі і от тепер тільки допливає вже до зеленого берега, вкритого лісами та пахучими садками; от він бачить виразно, як сонце грає на горах, на садках. І садки й ліси манять його одпочити в затишку та холодочку десь над прозорою річкою.

Обоє мовчали. Саня спочатку зраділа, й ту радість було знать по рум'яннях на щоках. Очі блиснули привітом, але незабаром світ очей згас; очі стали сумні, задумані.

— Я вас оце ждала... Мені треба з вами поговорити за одну справу... Для мене це діло велике, — тихо й несміливо промовила Саня й замовкла.

Саня й сама здивувалась, що десь ділась її звичайна сміливість, котра її ніколи не покидала.

— Ви в своєму листі написали кілька слів, і мені тих слів доволі для мого щастя на мій увесь вік. Я тепер щасливий, двічі щасливий, — промовив Комашко.

Він узяв її руку й поцілував. Саня почервоніла й не піднімала вік, не глянула на його. Вона була гарна, як перша квітка в квітнику, в свіжому зеленому листі. Обоє знов замовкли. В номері стало тихо-тихо. Небо стало хмарніше. В номері стала тінь густіша. Нігде не було чути ні найменшого згуку, ні шелесту. Здавалось, ніби хмарне небо й зелені акації та абрикоси понахилились зумисне над вікном, щоб прислухуватись до їх тихої розмови.

— Знаєте, Вікторе Титовичу? Я високо ставлю потребу просвіти й розвитку для жінчини, давно працюю над своїм розвитком і не думаю й не гадаю, що я вже людина дійшла, що я дійшла до свого кінця. Мені ще треба багато працювати; я давно маю думку поїхати на університетські курси й просвітитись вищою наукою.

Комашко прислухувався до її тихої розмови. Гострий блиск його очей трохи пригас, очі стали задумані.

— Олександро Харитонівно! Я давно вас знаю, багато розмовляв з вами. Мені здається, що ви розвилися стільки, скільки треба кожній людині. Тим-то ви мені й сподобались, що ви стоїте вище од інших паннів та паній нашого часу, — сказав Комашко.

Саня осміхнулась. Дві ямочки на щоках наче засміялись і знов в одну мить зслизли. Лице в Сані знов стало поважне.

— Спасибі вам за комплімент, але я себе лучче знаю. От ви йдете в життя чоловіком готовим, зовсім розвигтим. Ви готові до розумової праці. Ви здатні присвятити себе чи науці, чи рідному красві, чи народові. Ви здатні на це. А я от тепер не почуваю себе такою; я не рівня вам, а цього я не хочу. Я хочу бути рівною вам, а не нижчою за вас і розвитком розуму, й просвітою. Я люблю науку, — сказала Саня вже твердо і сміливо, бо вона вже опам'яталась і була ладна полемізувати й змагатись, що вона дуже любила.

— Ви мені не рівня? Не смиряйтесь-бо! не принижуйте себе надаремно! Ви багато читали, — сказав Комашко.

— Ох, не так воно є, Вікторе Титовичу. Я багато думала, багацько читала, але мушу признатись, що й тепереньки ще не виробила собі світогляду, пересвідченнів і будлі-якого погляду на людське життя. Мені й досі все здається, що я ходжу в темряві, без світла, блукаю, плутаюся й все виходу не знайду, — сказала Саня.

— Чи може ж хто сказати, що він має ясні погляди на усе людське життя? Питання наступають на людину, як осінні чорні хмари. І небо ставить питання, і земля, і люде, і народ, і наука, і політика, і економія. Питання, мов ті тіні в Дантовому пеклі, кругом обступають кмітливую та цікаву людину, їх десятки, сотні. Хто може напевно сказати, що він одгадав такі питання, які

нам завдає наука, завдає людське життя? — сказав Комашко.

— І все-таки мені бажалось би жити розумним людським життям, витворить собі ідеали й чомусь служити.

— Я тільки знаю, що чую голос вашої не егоїстичної душі. Я давно вже одгадав вашу душу й через це її полюбив. З другою моє життя було б нудьгою, — сказав Комашко.

— Як ви знаєте, я взяла місце в городській жидівській школі для дівчат, щоб мати хоч яку роботу, щоб як-небудь служити на користь людськості.

— Це з погляду космополітичного? — сказав Комашко.

— Було й так, бо жидівська жінка найбільше загнана в неволю, не має навіть права молитись вкупі з мужчинами, сісти за стіл з ними... А поки жидівська дівчина не вийде заміж, не має права ногою ступити в синагогу; її вважають не за людину...

— А народ наш ще більше, — перебив її Комашко...

— Я ладна служити хоч би й в народній школі. Тоді б я знала принаймні, що я щось роблю, а не чеврію, як чевріють без діла й нудьгують сотні й тисячі молодих паннів. Тепер подумайте: піду я заміж, — піде сім'я, господарство. Прощай тоді вища наука й усякі ідеали! — сказала Саня й похилила голову.

Комашко втямив, що Саня не наближається, а ніби одходе од його усе далі, і на його гострі очі неначе впала імла.

Він задумався. Голос в його став тихіший. Смуток почувся в його голосному, завсіди веселому голосі.

— Ще в одному мушу признатись... Я звикла до свободи. Батько мені давав волю у всьому. Мачухи, сказати по правді, я ніколи не слухала, хоч вона завжди микається в мої вчинки й діла. Я боюсь втратити волю. Ви знаєте, які наші сім'ї? Жінка в сім'ї господиня й невільниця. А я тепер вільна, як птиця, — сказала Саня.

Комашко ще нижче похилив голову. Ще смутніші стали в його очі. Саня замовкла й думала. Знов в кімнаті стало тихо, аж мертво. Небо супилось. Хмари на небі стали густіші, і на білих стінах полягали ще густіші тіні, неначе вже поночіло в вечірню добу.

— Я не так дивлюсь на життя в сім'ї, — промовив перегодя Комашко. — По-моєму, жінка в сім'ї повинна бути вільною й жити по своїй волі й по своїй вподобі. Щире кохання вже само по собі є воля. Може й правду кажуть, що сім'я та любов накладає золоті кайдани. Але мені здається, що чоловік та жінка не почувають тих кайданів, коли між ними є щира любов.

— Але все-таки кайдани кайданами, хоч би вони були й золоті, — додала вольнолюбна Саня. — Я більш од усього на світі люблю волю.

Знов затихли вони обоє й довгенько мовчали. Комашкові здавалось, що він не знайшов пришибу до пишного берега, а знов повертає назад в бурливе та хвилясте море. От-от ледве вже мріє перед ним розкішний берег в садках та лісах, і все криється туманом. Його взяв жаль.

— Що ж тепер нам робити? що почати? — несподівано спитав в Сані Комашко.

— Я й сама добре тому невідома. Ви завдали мені важке питання, якого я не зумію розв'язати. Воно мене мордує, не дає мені спокою. Я доконешно хочу їхати на університетські курси, бо давно звикла до тієї думки. Вона увійшла в мої нерви, як дощова вода всисається в суху землю. Я живу й животію тією думкою. Як моє бажання не справдиться, я збайдужнію до всього... Багато з моїх товаришок поїхало на курси. Я опізналась... як бачите.

Дві сльози виступили з її очей і покотились по щоках. Комашкові стало жаль і її, жаль і себе...

— Чи ваш батько згоджується послати вас на курси? — спитав Комашко, і в його голос загув тихо, неначе випитував секрет.

— Ні! А мачуха не хоче й слухати за це нічого, — казала Саня. — Вона ворог правдивої просвіти. Дайте мені час надуматись, порадитись, — сказала Саня.

Комашко почувив, що не в добрий час запалив серце молодій дівчині. Він несподівано встав з місця, якось хапаючись, неначе хотів утікати.

— Прощайте! — сказав він до Сані й подав їй руку. — Несподівана й сумна для мене притичина... Прощайте!

Він похапцем ухопив шапку й вибіг з кімнати. Двері гуркнули. Саня опам'яталась, схопилась з місця, їй здалося, що вона теряє милого навіки... вона простягла руки й побігла слідком за ним, щоб гукнути на його й вернуть його. Але двері зачинились. Кругом стало тихо, мертво. Саня сіла на канапу, поклала руки на стіл, впала головою на руки й заридала.

Блиснула блискавка. Загуркотів грім. Небо стало ще чорніше. Грім заgrimів вдруге так, що шибки в вікнах задзвеніли. В кімнаті стало сливе поночі... Здорові краплі вдарили в шибки, як горохом. Скло залуцало. А Саня сиділа, поклавши голову на руки, неначе пририта. В номер увійшла Мурашкова. Саня не підвела голови й хлипала.

— Саню! що з тобою? Чого ти плачеш? — спитала в неї Мурашкова.

Вона мершій налила стакан води й подала Сані. Саня одвела стакан рукою й не підвела навіть голови.

— Саню! Бога ради! Чого ти плачеш? За що ви тут розмовляли? Що довело тебе до сліз? — питала збентежена Мурашкова.

Саня мовчала. Згодом вона підвела голову, трохи заспокоїлась і розказала Мурашковій за всю свою розмову з Комашком.

— Що ж тепер вийде? На чім усе це скінчиться? — питала Мурашкова.

— Сказала б тобі, та й сама гаразд не знаю. Був у мене свій рай, були в мене свої ідеали... Я з дорогою душею прямувала до того раю. Той рай здавався мені Дантовим раєм, де людські душі чисті, високі, з високими думками, ясними, як кришталь. А тепер я несподівано побачила другий рай, зазнала пишний рай серця. Мене манить рай розуміння, мене манить і рай серця, рай кохання. Що мені діяти? що вчинить? — спитала Саня в Мурашкової.

— Тут дуже проста річ: бери собі заразом той і другий рай, — сказала Мурашкова тоном практичності, щиро грецької.

Саня осміхнулась.

— Добре тобі так говорити за діло, в якому ти сама не зацікавлена і яке до тебе не стосується, — сказала Саня. — Але стань ти на моєму місці, то й побачиш, як трудно вибирати та випрочуватись.

— А може, Комашко пристане на те, щоб покинути службу та поїхати з тобою в Петербург або в Київ. Там ти будеш ходити на курси, а він собі напитає будлі-яке місце, — сказала Мурашкова.

— Чи схоче ж він так зробити? — сказала Саня. — Він людина небагата, живе службою. Чи я маю право вимагати од його такої жертви?

— То покинь думку за курси, — сказала байдужно Мурашкова.

— Не покину, нізащо не покину, — сказала Саня. — Це була моя мрія трохи не од дитячих літ, трохи не змалку.

— Але ж ти втрапиш такого жениха, який може потім не трапиться! — крикнула Мурашкова. — Вас неначе бог призначив одно для одного. Саню! ти подумай за це й обміркуй добре.

Саня задумалась.

— Жила собі спокійно, була щаслива по-своєму, і десь узявся той клопіт. Правду каже пісня: «Якби тебе не любила, гула б, як голубка», — промовила Саня.

— Десь узявся сокіл, вхопив голубку й поніс в синє море, — додала Мурашкова в поетичному тоні пісні.

— Який-то буде кінець тому всьому? — сказала Саня.

— Але знаєш що, Саню? Рай раєм, а діло ділом. Як я йшла до свого номера, то вгляділа вашу маленьку горничну. Вона тут вертілась по коридорах і бачила, як Комашко вийшов звідсіль. Вона бачила Комашка і зараз скаже за це або Мані, або й мачусі. Начувайся, Саню! Буде тобі лихо.

Саня підвела голову. Звістка була неприємна для неї. Вона тільки махнула рукою.

— Про мене! Тепер мені за все байдуже! — сказала Саня.

Вона попросалась з Мурашковою і вже не побігла швиденько та дрібно, як колись бігала, а пішла тихою ходою, помаленьку, поволі, похиливши голову. Життя вперше вдарило її важким крилом, як б'є крилом шуляк голубку.

Тим часом Раїса Михайлівна Навроцька вже довідалась од своєї горничної, що Саня сиділа з Комашком в номері в Мурашкової. Така самовільність молоді дівчини здавалась для неї трохи не проступством.

Навроцька сиділа в невеликій світличці коло самовара, саме засипала чай і ждала Навроцького, щоб прочитати йому добру молитву.

Навроцький увійшов і сів коло стола. Навроцька встала й причинила двері в кімнатку, де сиділа Маня.

— Харитоне Кириловичу! — почала поважним тоном Навроцька. — Чи ти пак знаєш, де тепер Саня і з ким вона балакала?

— А хіба ж я знаю? Певно, з Мурашковою ганяють по дощеві в парку або в цвинтарі знайшли захист од дощу, щоб перестоять дощову годину, — обізвася Навроцький.

Як людина стара й проста, він любив дома говорити по-українській і часом пускав жарти щиро народні. Навроцька не дуже сердилась за його «мужицьку» мову, але жартів не любила.

— Еге, ганяє! Отам сидить з Комашком в номері в Мурашкової. Я не знаю, що далі буде з цими новомодніми паннами, — сказала Навроцька.

— А коли сидить з Комашком, то нехай сидить та говорить собі на здоров'я, — одрубав Навроцький.

— Як-то нехай сидить? Де ж видано, щоб молода панна тягалась з паничами, десь запиралася в номерах? Чом ти її не впиниш? Літає десь по Фонтанах, плаває на пароходах, ганяє по Одесі, неначе той студент або якийсь вітрогон гусарин.

— То й нехай ганяє, бо ще молода. А як підтопчеться так, як оце ми з тобою, то буде сидить на одному місці та панчохи плести або сваритись, — обізвася Навроцький.

— Добре, їй-богу, добре! Та вона тобі колись сяде на пароход та й дремене в Константинополь до турків у гості. А що тоді буде? — підняла голос Навроцька.

— Нічого не буде, бо вона до турків не дремене, — промовив Навроцький.

— Ходить в якусь жидівську школу, просвічує жидівок, пропахалась наскрізь цибулею так, що того жидівського смороду вже повні кімнати. В неї навіть черевики тхнуть жидами. Усі наші кімнати смердять жидами, неначе тут жиди завели шинк, — сказала Навроцька вже сердито.

— Гм, я чомусь не чув носом, щоб в наших покоях тхнуло жидами, хіба тільки тоді, як кравець Гершко принесе одежу. Може, це тим, що в мене завжди нежить в носі. Не всім пак мати такі тоненькі ніздрі, як у тебе, — сказав спокійно Навроцький.

— В тебе, мабуть, зроду нежить в носі, бо ти степовий чумак, — сказала Навроцька.

— Добре, що в вас кам'янецькі носи дуже вже тоненькі. Я й дьоготь нюхав, та й то не вадило, а тобі то й завадило б, — сказав Навроцький.

— Цить! Он Маня сидить за дверима! Чуєш! Це недобрый тон! Чисте мужицтво! Вона оце все почує. Ова! Ти зовсім збавиш дочок, — сердито обізвася стиха Навроцька.

— Не знаю, хто збавить — чи я, чи ти, — обізвася Навроцький і втупив очі у вікно, неначе пильно роздивлявся на маяк.

— Бач! в тебе все я винна. Може, я винна, що твоя нахабна Саня бродить по номерах з таким самим нахабним Комашком?

— Як з Комашком, то я не маю до того ніякої причепки: він чоловік чесний. Нехай з ним трохи побалакає. От якби з Фесенком... то інша річ, — сказав Навроцький.

— З Комашком, то нічого? — аж писнула Навроцька і стулила долоні вгору пальцями покатолицькій, як на молитві.

— Авжеж нічого. Комашко людина розумна, поважна, просвічена, не шелихвіст, не вітрогон, — сказав Навроцький.

— Комашко заведе твою Саню туди, де козам роги правлять. Хіба ж ти не чув, як він говорить? В його тільки й мови, що мужики, та мужики, та мужицька мова. Я не знаю, чи він навіть в бога вірує.

— За це й я не знаю, та й не буду його питати, — сказав Навроцький.

— В його усі люде то нечесні, то шкодливі, то ледарі й деспоти, то жмикрути. І те погане, і там недобре. Усе ганить, усіма нехтує. Я не знаю, що він за людина? — сказала Навроцька.

— Що він за людина? Чесна людина, вартна людина, та тільки не вміє або не хоче закривати лица машкарою; це в йому маленька хиба, маленька ганжа, може й помилка... от і усе! — сказав Навроцький. — За Фесенка цього не скажу; не вгадаю, чи машкара на йому, чи натуральна пика.

— Авжеж натура, і натура делікатна, з гарними манерами. Фесенко далеко піде, вгору високо полетить, — сказала Навроцька. — Він гарної напрари й... політику життя тямить.

— Може й полетить вгору, як буде віяти той самий вітер, що теперечки віє, а як вітер поверне...

— То й він повернеться, — сказала Навроцька.

— Як той вітряк на степу... — бовкнув Навроцький.

— Але ж і слова в тебе! Коли ти їх покинеш? — крикнула Навроцька.

В той час надійшла Саня й сіла біля вікна. Вона глянула на мачуху й по злих очах одразу дізналась, що між нею та батьком була якась гостра розмова, якась спотичка.

— Де це ти, Саню, була? — спитала в неї Навроцька.

— В Мурашкової, — обізвалась Саня.

— З ким же ти там бачилась? — сікалась до неї Навроцька.

— З Комашком, — обізвалась Саня.

— Добре, їй-богу, добре! Це гарна нова поведенція пішла! Чи личить же молодій панні вештатись крадькома по номерах з паничами? Чи слід тобі так робити! Де ти набралась таких новомодних ідей? — присікалась Навроцька до Сані.

— Комашка я давно знаю. Знаю, що він добра, статковита людина. Стрілася з ним і побалакала, — обізвалась Саня.

— Якби він був твій жених, то ти й тоді не повинна ховатись з ним по закутках, — напучувала далі Навроцька.

Саня мовчала й дивилась в вікно; вона давно звикла слухати такі напутіння од своєї мачухи і вже не огризалась.

— Бач, Харитоне Кириловичу! Я тобі казала, не давай Сані в гімназію. А ти мене не послухав, а тепер маєш дочку, що потаєнці по закутках з паничами ховається. Де ж пак! сиділа там в гімназії поруч з жидівками, з міщанками, а може й з дочками куховарок, браталась з ними, приятелювала й єдналась, — от і набралась од їх такого духу, що й з хати не викуриш ніякими парфумеріями.

Саня сиділа й змовчувала, хоч вона й була опришкувата в інший час і любила справдовуватись.

— Добре, що я свою Маню оддала на науку в приватний «благородний» пансіон, — говорила Навроцька, обертаючись до свого мужа.

— Гм! Може. Не знаю, чия кривда, чия правда: чи твоя, чи моя? Хто любить попа, а хто попадю, а хто попову дочку, а хто й попову наймичку, а відьма й попову корову? — обізвався знехотя Навроцький ніби в жарти.

— Од жидівок та міщанок не дуже-то можна набратись просвітнього духу. Я розвила свій розум книжками, та й годі! — обізвалась Саня. — Світ іде не од міщанок, а од заграничних розумних книжок.

— Гарний світ! Не дай боже такого світу! А це які книжки ти втирила в руки Мані, мене не спитавши? На, подивись! — сказала Навроцька, подаючи книжки Навроцькому.

— Гм. «Вона та він» Жорж-Занда, «Черевко Парижа» Золя, «Паризькі письма» Берне, Спенсер, Дарвін, «Вістник Європи». Гм. Нема тут нічого небезпечного, — сказав Навроцький, перегортуючи листки книжок.

— Як-то нема нічого небезпечного? — крикнула Навроцька. — Там усе пишуть про погану любов. Якийсь «Він» якась «Вона»... Це все, надісь, якесь паскудство, якого паннам зовсім не годиться і не варто знати.

— Не читати ж акахтистів молодим паннам. Та наша цензура як перешеретує книжки, то й нічого тобі лякатись; їх безпечно можна читать не тільки печорським ченцям, але навіть черницям, — сказав Навроцький.

Навроцька кинула очима на чоловіка, неначе п'ятака дала, й махнула бровою до вікна, де сиділа Саня.

Навроцький опам'ятався.

«Ой лишко! це ж я трохи зсунув машкару з лица, забув, що дочка в хаті», — подумав Навроцький і трошки кашлянув в долоню, затуливши нею рота.

Навроцька заарештувала книжки й замкнула їх в камоду.

До чаю вийшла з кімнати Маня, заспана, апатична, невесела. Вона перейшла світлицю качиною, неначе старечою ходою й сіла біля матері. Розмова за чаєм почалася дуже благочестива, але невимовне нудна для Сані. Стара розлила кругом себе напутіння більше, ніж налила чаю на всю сім'ю. Саня передумувала свої важкі думи й не обзивалась і словом.

Скінчився неприємний нудний вечір, наче нудна лекція по граматиці. Всі рано полягали спати, потомлені од морського купання. Саня погасила світло. Сон не брав її. В кімнаті була важка духота, неначе пашіли жаром стіни, неначе дихали гарячим духом груба, стіл, камода, шафа. Духота душила Саніні груди. Гаряча кров швидко ворушилась в жилах.

Саня одчинила вікно, сіла й сперлась на одвірок. Потягло з моря свіжим подихом, наче дихнули вогке свіже повітря на Саніне гаряче лице. Була пишна тиха ніч. Над Одесом вже стояв світовий білуватий туманець. Білий монастир поетично мрів в легкому світі од маяка. Ясні зорі висипались на чорному небі. Маяк блищав, ясно-ясно і розливав одлиск на акації, на монастир, на парк; купи акацій, трохи освічені, приймали фантастичні форми й неначе виринали верхами з чорної безодні. І полетіли Саніні думи одна за другою, наче зерна дорогого намиста низались на шовкову нитку.

«Що мені робить? Що мені почати? Як мені вийти з цього заплутаного лабіринту? — думала Саня, дивлячись на срібний туман над далеким містом. — Невже мені дійсно доведеться покинути останню надію на вищий розвиток свого розуму? Невже не справдяться мої золоті мрії? Невже я їх мушу забути, повинна їх покинути назавсіди?» І її розум підказував, що не треба їх занегаювать, що не можна їх покинути.

Але десь глибоко-глибоко в серці обзивався інший голос, принадний, тихий, ласкавий, як подих морського свіжого вітреця: то був голос серця. І не думи розсудливості почали сновигати в неї в голові, а якісь інші мислі, якісь палкі мрії роєм повилися проти її волі. І ті мрії налітали звідкільсь, вилися ніби з ясного срібного туману, з темного неба, з свіжого моря, налітали з тієї

поетичної далечі, де пробував Комашко, сновигали кругом неї, неначе бджоли в майський день, і ворушили серце.

Саня незчулась, як забулась про допитування свого розуму. Вона вже неначе бачила серед темної нічної картини очі Комашкові... бачила, як вони темніли, вкривались смутком в час її розмови з ним, пригадала, як він вийшов з номера смутний, неначе громом пришиблений. І їй стало невимовно жаль Комашка. І дві гарячі сльози покотились по гарячих щоках і впали на руку.

І через годину знов розум брав перевагу над серцем.

«Пишуть, що є якийсь ніби закон розумності в світовому животті; кажуть, нібито якийсь вищий розум правує життям кожної людини, — думала Саня. — Чи вже ж тому правда? Який же закон розумності в сьогочасному житті? Темні сили панують, справляють скажені оргії свого панування, а світлі сили вільного розуму потоптані їх поганими ногами. А в природі? Вдарить суша, спека, коли треба дощу; хліб сохне, чевріє, усе в'яне, сохне, неначе смерть вхопить землю в свій обнімочок... Чи не така ж нерозумна суша впала тепер на моє життя? Я налагодилась довести до дійшлості свій розвиток, а та світова розумність наче зумисне спиняє мене на дорозі, наче глузує з мене. Десь отут над Чорним морем впала іскра на моє серце чи од моря, чи од синього неба, чи з темної ночі, чи з зірок; впала іскра й запалила мою душу, заморочила розум... Десь узялась якась нікчемна матеріальна любов... Чи нікчемна ж? Чи матеріальна?»

Але якийсь голос тієї нерозумної природи неначе потаємці шепотів до неї: «Ні, не нікчемна, а велика, непереможна сила! Її народи ставили вівтарі, приносили жертви, курили фіміам, її люде вознесли на небо, як богиню краси та кохання. Вона давала силу геніям, високо піднімала силу їх поезії... То радість життя, найбільше щастя в животті, і за його часом люде гинули, проливали кров і свою й чужу...»

І Саня без надії схилила голову на руку. А вогонь в серці розгорювався. Пишна ніч виводила роєм мрії. Згадка за згадкою пішли в її голові. Вона неначе бачила перед собою кімнату в домі Мурашкової. Вона, Махнівська, Надя й їх молоді товаришки обсіли кругом на софах. Йде весела розмова, йдуть змагання...

Саня згадала той недавній час спокою свого серця, і їй стало невимовно жаль минулого, хоч так недавнього... А ніч ішла, пліла. Над морем далеко-далеко блиснула блискавка раз, другий.

Саня перевела очі на ту картину над морем. Блискава миготіла частіше й ясніше; над морем визначувались красчки хмар, зубчасті, білі, неначе верхи гір, вкриті снігом. Блискавка миготіла раз у раз. Було видно, як ворушилися на далекому небі хмари, сині, чорні, білі. Під ними миготіло море, і блискавка падала ніби в самісінькі хвили. Саня задивилась на картину далекої бурі, що десь лютувала на морі. А на землі й на небі було тихо, мертво...

«Було колись тихо в моєму серці. І десь узялася, неначе з моря вилетіла, завірюха, і страшна, і поетична, і мучить мене, й тривожить душу й серце, і... дає мені щастя. Он хмари з блискавкою неначе злилися до купи з хвилями. Невже й моє життя так зіллється з його життям?»

Зайнялося, небо на сході. І Саня була ладна в той час летіти до милого, сказати йому: «Люби мене повік! забудь усе, що я тобі казала, і дай мені тільки твоє чисте серце».

«Завтра я напишу до його, заспокою його муки. А яку муку він, бідний, мабуть, тепер терпить! Як він мене любить!»

Саня лягла в постіль світом і заснула тривожним легким сном. Сонце зійшло. День настав. Саня встала пізно. Мрії втихли, розлетілись, мов фантастичні ілюзії, ніби русалки поховались в воді перед сонцем.

«Перша думка моя про тебе, мій милий!» — думала Саня, прокинувшись.

Цілий день вона ждала та виглядала Комашка, а він не приходив. Гуляючи під акаціями, Саня згадувала, що перетерпіла її душа за цілу ніч, передумала усі тривоги свого серця! Але ясний день вів за собою ясну поміркованість. Золоті мрії неначе розлітались од світу сонця. Завзяття

холодного розуму знов верталось до Сані. «Ні, не покину я свого заміру! Поїду на курси, одкаснуь од Комашка, забуду його. Стане в мене на це сили, стане завзяття... — десятый раз промовляла сама до себе Саня. — Не буду до його писать, не буду манити його, не буду навіть думати за його».

Настав вечір; ніч вкривала землю.

І знов налітали роєм мрії, і знов взрушували серце.

«Зорі мої ясні! Не сходьте на небі! Не взрушуйте мого серця, не несіть мені мук!» — думала Саня, сідаючи вночі коло одчиненого вікна.

А зорі сходили, як і перше. Ніч навівала поезію, любов. Муки серця знов оживали...

Навроцький поїхав на службу до Кишинева і обіцяв знов вернутись через тиждень: він сподівався, що Комашко незабаром попросить Саниної руки. Цілий тиждень не приходив Комашко. Саня мордувалась, нудила світом. Щоки зблідли, лице помарніло. Веселість, жвавість щезла. Рум'янці на щоках зів'яли, як в'януть квітки на пекучому сонці.